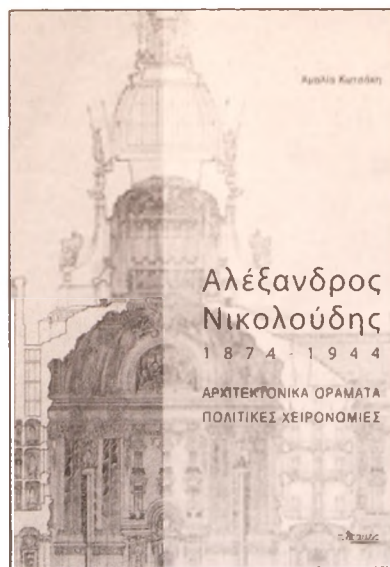

- 9 Chatterjee, *ό.π.*, σ. 5.
- 10 B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1991, *ιδ.* σ. 163-85.
- 11 I. Morris, *Archaeologies of Greece*, στο: I. Morris (επιμ.), *Classical Greece: Ancient Histories and Modern Ideologies*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1994, σ. 8-47.
- 12 L. Meskell, *Archaeology matters*, στο: L. Meskell (επιμ.), *Archaeology Under Fire; Nationalism, Politics, and Heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1998, σ. 1-12.
- 13 Ακολουθώντας την Λεοντή: Leontis, *ό.π.*, σ. 40-66.
- 14 Έ. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, *ιδ.* 190-204 (για την αρχαιολογία του νεοσύστατου κράτους). Επίσης, *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Γνώση, Αθήνα 1992.
- 15 A. Appadurai, *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*, University of Minnesota Press, Μινεάπολις και Λονδίνο 1996.
- 16 H. Bhabha, *The Location of Culture*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1994, *ιδ.* 199-244.
- 17 Α.Α. Ζώης, *Η Αρχαιολογία στην Ελλάδα. Πραγματικότητες και Προοπτικές*, Πολύτυπο, Αθήνα 1990.
- 18 Ζώης, *ό.π.*, σ. 105-110.
- 19 Κ.Ν. Σερεμετάκη, *Παλινόστηση Αισθήσεων. Αντίληψη και Μνήμη ως Υλική Κουλτούρα στη Σύγχρονη Εποχή*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1997, σ. 247-90.

Για το βιβλίο

Αμαλία Κωτσάκη, *Αλέξανδρος Νικολούδης 1874-1944: αρχιτεκτονικά οράματα-πολιτικές χειρονομίες*, εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα 2007, 307 σ.

Μιχάλης Τσαπόγας*

Εκ πρώτης όψεως αποτελεί παραδοξότητα η αποτίμηση ενός βιβλίου αρχιτεκτονικής με όρους πολιτειολογίας. Γιατί όχι και με όρους κινηματογράφου, αφού ο Αλέξανδρος Νικολούδης έκτισε και το «Αττικόν»; Μήπως εξ αιτίας των δικαστικών μεγάρων; Μα ούτε ένα δικαστικό μέγαρο έκτισε ποτέ ο Νικολούδης! Και όμως, απ' ό,τι φαίνεται, οι ιστορικοί της αρχιτεκτονικής προσδίδουν στα σχέδια ίση μοίρα με τα πραγματικά κτίρια. Πρόκειται, δηλαδή, για μίαν ιστορία ιδεών, όπως άλλωστε ιστορία ιδεών παράγουν εν πολλοίς και οι ιστορικοί του δικαίου. Τα αλληπάλληλα σχέδια υπουργείων, φυλακών και πρωτίστως δικαστικών μεγάρων, έμμονη ιδέα του Νικολούδη αλλ' όχι μόνον αυτού, προσέφεραν στη συγγραφέα την αφορμή για μίαν εξαιρετικά παράτολμη σύζευξη ανάμεσα στην ιστορία της αρχιτεκτονικής και σε πεδία κάθε άλλο παρά συναφή: ιστορία δικαίου, πολιτική ιστορία, πολιτική φιλοσοφία.

Στη σύζευξη αυτή, τη μη αρχιτεκτονική όχθη εκπροσωπεί ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Κατά τη συγγραφέα, τα σχέδια Νικολούδη ενσαρκώνουν τη βενιζελική αντίληψη περί κράτους δικαίου. Πόσο αυθαίρετος και πόσο γόνιμος μπορεί να είναι ένας τέτοιος συσχετισμός; Αυθαίρετος πάντως δεν είναι: η πολιτικότητα της αρχιτεκτονικής είναι κοινός τόπος όχι μόνο για την επιστήμη, αλλά και για τον κοινό νο. Αν δεν είχαν από έναν τουλάχιστον επίσημον εκφραστή στο πεδίο της

* Ο Μιχάλης Τσαπόγας είναι δρ. Νομικής του Πανεπιστημίου Μονάχου.

αρχιτεκτονικής όλοι οι κατά καιρούς κυβερνήτες, σίγουρα πάντως είχαν όσοι εξ αυτών ενσάρκωναν κάποιαν ευρύτερη εξελικτική τάση της κοινωνίας την οποίαν εκπροσωπούσαν. Στο πεδίο της προέλευσης και εξέλιξης των ιδεών, η συγγραφέας εξηγεί ότι ο αρχιτεκτονικός εκλεκτικισμός έχει τις ρίζες του στο Διαφωτισμό, μια καταγωγή που του εξασφαλίζει στενή συγγένεια με τον πολιτικό φιλελευθερισμό. Στο πεδίο των προσωπικών σχέσεων και των διασταυρουμένων σταδιοδρομιών, ένας αρχιτέκτονας με άποψη για τα δημόσια κτίρια πώς αλλιώς άραγε θα μπορούσε να υλοποιήσει το όραμά του και το ταλέντο του, αν όχι προσκολλώμενος, διαπλεκόμενος κατά τη σημερινή ορολογία, με μια πολιτική παράταξη;

Από την ιστορική αυτή συνάντηση του αρχιτέκτονα με το πολιτικό ρεύμα, φαίνεται ν' απορρέει η έμμονη ιδέα των δικαστικών μεγάρων. Σαν να μην είχε χρεία άλλων μνημειακών κτιρίων η Αθήνα! Μα ακριβώς: απεικαζόμενος σε κτίριο, ο βενιζελισμός δεν είναι μουσείο, δεν είναι ναός, δεν είναι νοσοκομείο, προφανώς ούτε ανάκτορα, δεν είναι καν ακόμη σιδηροδρομικός σταθμός. Δικαστικό μέγαρο είναι, ίσως και σχολείο. Άλλωστε γύρω από την έννοια της δικαιοσύνης περιστρέφονται οι βασικές ιδεολογικές κατευθύνσεις του βενιζελισμού: αξιοκρατία, δικαστική ανεξαρτησία, ισότητα στην εφαρμογή του νόμου, κατάλυση προνομίων, εσωτερική ασφάλεια. Εξ ορισμού, το δίκαιο δεν μπορεί παρά να κατέχει κεντρική θέση σε μια τέτοια ταξινόμηση στόχων, εξ ου και η ενασχόληση με τον εκσυγχρονισμό του δικαίου υπήρξε αδιαλείπτως έντονη σε κάθε μίαν από τις κυβερνήσεις Βενιζέλου: εκτός από μια ξέφρενη νομοθετική υπερπαραγωγή, που όμοιά της δεν θα βρούμε παρά μόνο στην ιδρυτική περίοδο του ελληνικού κράτους, αξίζει να επισημανθεί η προσωπική συμμετοχή του Ελευθερίου Βενιζέλου στην επιτροπή εκπόνησης Αστικού Κώδικα.¹

Κατά μίαν αξιοσημείωτη αναλογία, τα ζητήματα χωροταξίας και οικισμού κατέχουν εξ ίσου κεντρική θέση στο βενιζελικό συνολικό σχέδιο αστικού εκσυγχρονισμού, ιδιαίτερα αν αυτό το σχέδιο γίνει κατανοητό στην ευρύτερή του μορφή που περιλαμβάνει τόσο την άμεση κυβερνητική επιρροή, όσο και την έμμεση έμπνευση και σύμπλευση της κοινωνίας και της οικονομίας. Επιχειρώντας να συνδέσει, στο πρόσωπο του Αλεξάνδρου Νικολούδη, αυτή τη συγχορδία αρχιτεκτονικής και δικαίου, η συγγραφέας επιλέγει ως κόμβο συνάντησης την αρχή

του κράτους δικαίου, όπως αυτή φέρεται να υλοποιείται στα σχέδια των δικαστικών μεγάρων. Στο δημόσιο τομέα το κράτος δικαίου νοείται ως αρχή της νομιμότητας, ενώ στον ιδιωτικό τομέα ως ασφάλεια των συναλλαγών για τη διαμόρφωση υγιών συνθηκών οικονομικής ανάπτυξης. Στην εθνική ιδεολογία, αντίστοιχος πλοηγός είναι η υπέρβαση των εθνοκεντρικών προκαταλήψεων και η αντικατάσταση της αρχαιολατρίας με το πρακτικό αναπτυξιακό πνεύμα. Και αυτή ακόμη η ικανοποίηση της μοιραίας Μεγάλης Ιδέας, δεν επιδιώκεται πια διά της εμμονής σε εθνικά χαρακτηριστικά, παρά μόνο διά του κοσμοπολίτικου ορθού λόγου ο οποίος θα διευκολύνει τη διείσδυση στην Ανατολή, όπως άλλωστε διαβάζουμε και σε γραπτά του Νικολούδη.

Όπως κάθε συνολική αναδιάταξη στόχων και μέσων, έτσι και τούτο εδώ το κύμα χρειάζεται ορατά, απτά και τρισδιάστατα σύμβολα, που θα αντιμάχονται τα παλαιά και θα οδηγήσουν στην αποκαθήλωσή τους. Τα κλασικιστικά οράματα του 19ου αιώνα και ιδίως της οθωμανικής μοναρχίας,² ακόμη μια πρόκληση για τη μελέτη της σύζευξης μεταξύ πολιτικής και αρχιτεκτονικής, είχαν την ιστορική τους θέση και δικαίωση στα χρόνια της εθνογένεσης και της πολιτειακής αποκρυστάλλωσης, για το βενιζελισμό όμως φαίνονται παρωχημένα. Φυσικά, η εξέλιξη αυτή δεν είναι γραμμική και δεν στερείται κλυδωνισμών, πολλώ μάλλον όταν, ακόμη και στο εσωτερικό του, ο βενιζελισμός δεν είναι μονοσήμαντος και διατηρεί αντιφάσεις. Σε ό,τι αφορά τις καλές τέχνες, κρίσιμο εμφανίζεται το δίπολο μεταξύ ελληνοκεντρισμού και κοσμοπολιτισμού: σε αντίθεση με άλλες εμβληματικές μορφές όπως ο Μανώλης Καλομοίρης και ο Κωνσταντίνος Παρθένης, ο Αλέξανδρος Νικολούδης εμφανίζεται εγκατεστημένος με σταθερότητα στο κοσμοπολίτικο άκρο, γεγονός που συχνά επισύρει σε βάρος του τη μομφή της «ασέβειας» και της έλλειψης «ελληνικότητας», χαρακτηριστική στις κατά καιρούς επικρίσεις. Η μομφή αυτή, την οποίαν επιφύλαξαν σε βάρος του Νικολούδη ακόμη και κατ' εξοχήν ευρωπαϊκής προελεύσεως ομότεχνοί του όπως ο Ερνστ Τσίλλερ, θυμίζει, άλλωστε, αντίστοιχες εκστρατείες σε βάρος εκσυγχρονιστικών θεσμών δικαίου, ως αθέμιτων παρεμβάσεων της λογιουσύνης στη λαϊκή παράδοση. Αν και δεν είναι του παρόντος, αξίζει πάντως να επισημανθεί ότι αυτού του είδους η αντίληψη περι-

«ελληνικότητας» ανάγεται γενεαλογικά σε μια ιδεολογία εξ ίσου επείσακτη.³

Αλλά το πιο συναρπαστικό εύρημα είναι αναμφίβολα η εσωτερική περιοδολόγηση, η αναζήτηση αναλογιών ανάμεσα στην εξέλιξη των συνταγματικών θέσεων Βενιζέλου και στην εξέλιξη των αρχιτεκτονικών κατευθύνσεων Νικολούδη. Κατά την έναρξη της ελλαδικής του πολιτικής σταδιοδρομίας, ο Ελευθέριος Βενιζέλος εστιάζει τη μέριμνά του σε μια αναθεώρηση του Συντάγματος, αυτήν που ολοκληρώθηκε το 1911. Η σημασία και το περιεχόμενο αυτού του εγχειρήματος υπερβαίνουν τα στενά όρια ενός συνταγματικού κειμένου και προσλαμβάνουν διαστάσεις εθνικής αναγέννησης. Στο πεδίο των θεσμών, η αναγέννηση αυτή οδηγεί στη διαμόρφωση θεμελιωδών νομικών μορφωμάτων εκ του μηδενός, ιδιαίτερα δε στον εξορθολογισμό της εγχώριας κοινοβουλευτικής παράδοσης. Ακόμη αμιγώς φιλελεύθερος, ο Βενιζέλος εκπροσωπεί μια αστική τάξη που επιδιώκει την απελευθέρωσή της. Απευθυνόμενος διά ζωής στο λαό των Αθηνών,⁴ τον Σεπτέμβριο 1910, το κακό που πρώτο απ' όλα θα διεκτραγωδήσει είναι μια «δικαιοσύνη εφαρμόζουσα νομοθεσίαν χρονολογούμενη από 15-20 αιώνων, επί τη βάσει διαδικαστικού συστήματος υποθάλλοντος πάσαν πλεκτάνην και επ' αόριστον παρέλκουσιν». Η αντίληψη αυτή θα εφοδιάσει το Σύνταγμα του 1911 με πολλαπλή ειδική μέριμνα για την ενίσχυση της δικαιοσύνης:⁵ στη θέση της Βουλής αναλαμβάνει δικαστήριο τον έλεγχο των εκλογών, ιδρύεται –έστω μόνον ως συνταγματική μεία– το Συμβούλιο Επικρατείας, ενώ καθιερώνεται για πρώτη φορά η αυτοδιοίκηση της δικαιοσύνης στις τοποθετήσεις και προαγωγές των μελών της, κατά το πρότυπο που ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε προηγουμένως εισαγάγει στην Κρητική Πολιτεία.⁶ Αυτά θα πουν οι συνταγματολόγοι. Και οι αρχιτέκτονες; Το πρώτο σχέδιο Νικολούδη για το δικαστικό μέγαρο των Αθηνών, το οποίο συμπύπτει χρονικά με τη διαδικασία αναθεώρησης του 1910-1911, φέρεται να εμφανίζει ως κύρια χαρακτηριστικά του τη συμμετρία, τη σαφήνεια και την προσπάθεια διακριτικής ένταξης στην αθηναϊκή κλίμακα, χωρίς τάσεις υπέρβασης ή καταπιεστικού εντυπωσιασμού. Διαβάζουμε από την περιγραφή της συγγραφώς (σ. 34-35): «...διακριτά συμπλέγματα λειτουργιών αποτελούν τα συνθετικά στοιχεία που διαρθρώνονται γύρω από τον κεντρικό προθάλαμο σε μια απόλυτα συμμετρική διάταξη... Στη σειρά του προδόμου βρίσκονται κατανεμημένες εκατέ-

ρωθεν οι αίθουσες του Πρωτοδικείου, του Εφετείου, του Κακούργιοδικείου και του Πλημμελειοδικείου, στο βάθος δε, υπερυψωμένος κατά μερικές βαθμίδες, ο Άρειος Πάγος... η πιστή εφαρμογή της συνθετικής αρχής αποδίδει στο εσωτερικό του κτηρίου έντονη θεατρικότητα, εκφράζοντας επιτυχώς τη θεατρική υπόσταση της δίκης... γνωρίζοντας τα δεδομένα του αθηναϊκού δομημένου περιβάλλοντος, προσπαθεί να χαμηλώσει τους τόνους των μεγαλοπρεπών ευρωπαϊκών προτύπων του». Σε ένα δημόσιο κτήριο με τόσο σαφείς παιδαγωγικούς συμβολισμούς, τα στοιχεία αυτά εξασφαλίζουν την κατανόηση και τη δημοσιότητα, εμπνέουν την οικειότητα και την εμπιστοσύνη, επιτυγχάνουν την πειθώ. Μια δικαιοσύνη ανθρωπινή, λειτουργική, ορθολογική, που κατανοείται και πείθει, όπως την περιγράφει ο Βενιζέλος στην πρώτη συντακτική συνέλευση της Κρητικής Πολιτείας, απευθυνόμενος σε Τουρκοκρήτες βουλευτές που ζητούσαν να χρησιμοποιείται παράλληλα η τουρκική γλώσσα στη δικαιοσύνη επειδή δεν ήταν κατανοητή η ελληνική:⁷ «Τούτο δεν είναι ελάττωμα της μιας γλώσσας, ουδέ θα διορθωθεί εάν κάμωμεν δύο γλώσσας. Είναι ελάττωμα του λογιωτατισμού. Γράφομεν με ένα τρόπον ώστε δεν εννοούν τα γραφόμενα ούτε οι δικοί μας. Γράφομεν ελληνικούς. Εάν δεν τα καταλαμβάνετε εσείς, δεν τα καταλαμβάνουσι καλλίτερα ουδέ οι ιδιοί μας, δυνάμεθα δε να λάβωμεν πρόνοιαν δι' αυτό το πράγμα φροντίζοντες όπως οι νόμοι και τα διατάγματα συντάσσωνται εις γλώσσαν απλουστέραν».

Κατά τη δύση της σταδιοδρομίας του, ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα επιστρέψει σε ένα εγχείρημα συνταγματικής αναθεώρησης, ατελέσφορο αυτή τη φορά. Πρόκειται για το σχέδιο αναθεώρησης του 1932, το οποίο, και πάλι όπως πάντοτε στο πνεύμα των καιρών, συμβαδίζει με γενικότερες νομοθετικές τάσεις της ίδιας περιόδου. Το άγχος των επερχομένων κρίσεων που πρέπει ν' αντιμετωπισθούν, οδηγεί την περί συντάγματος αντίληψη σε μια αυταρχική μετάλλαξη.⁸ Δεν είναι συμπτωματική, ισχυρίζεται η συγγραφέας, η αντίστοιχη μετάλλαξη των αρχιτεκτονικών οραμάτων του Αλεξάνδρου Νικολούδη για το δικαστικό μέγαρο των Αθηνών. Το σχέδιο του 1930 είναι θηριώδες, καταφανώς επιζητεί να εντυπωσιάσει τον διερχόμενο πολίτη, ει δυνατόν μάλιστα να καταπιέσει τον εισερχόμενο διάδικο. Διαβάζουμε από την περιγραφή (σ. 62-65): «...το ύψος του φτάνει τα 66 μέτρα, τη στιγμή που κανένα κτήριο στην Αθήνα δεν

Ξεπερνά τα 25 μέτρα... ένα σύστημα τριών επάλληλων τρούλων με σφενδόνη, διαφορετικής διαμέτρου και χάραξης, προσδίδει έντονη υποβλητικότητα στον κεντρικό τρισδιάστατο χώρο... αμιγές νεομπαρόκ με έντονο συμβολισμό: ζυγοί, αετοί, ασπίδες, πετεινοί και λέοντες, γνωστά σύμβολα εξουσίας... με σύμβολο τον τρούλο, ανακαλείται συνειρμικά η θεία αναφορά της ανθρώπινης δικαιοσύνης... μια πομπώδης αρχιτεκτονική έκφραση στηριγμένη σε ακαδημαϊκό λεξιλόγιο και ήδη παρωχημένες αρχές». Όπως ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου έχει πλέον αφήσει χώρο για κατασταλτικές πρακτικές και ιδιώνυμα εγκλήματα, έτσι και η εικόνα της δικαιοσύνης εμφανίζεται με νέο πρόσωπο, με απόσταση από τις κλίμακες και τις μορφές του περιβάλλοντος χώρου και με διαστάσεις υπερφυσικές, αν όχι μεταφυσικές. Μήπως άραγε πρόκειται για «το αποτρόπαιο πρόσωπο της Γοργώ», κατά την ορολογία ενός αυστριακού αντιναζιστή θεωρητικού του δικαίου;⁹ Μήπως θα ήταν θεμιτό να παραλληλισθεί ο Νικολούδης του Βενιζέλου με τον φον Σπέερ του Χίτλερ; Έχει γραφεί κι αυτό,¹⁰ φαίνεται όμως άδικο καθ' όσον, εκτός ίσως από την αναλογία του μεγέθους, ο ύστερος Νικολούδης εμμένει στη γαλλική λεπτότητα των μορφών και δεν καθίσταται καν συγκρίσιμος με την εθνικοσοσιαλιστική εκτροπή της τευτονικής αρχιτεκτονικής.

Εδώ, βέβαια, η διεπιστημονικότητα τεντώνεται και εγγίζει τα όριά της: με τα εργαλεία της ιστορίας του δικαίου και της πολιτικής ιστορίας μπορεί να κατανοηθεί και να περιγραφεί η πορεία της σκέψης και της πράξης του Ελευθερίου Βενιζέλου από τη μίαν ως την άλλη περίοδο, αλλ' η παρακολούθηση της αντίστοιχης πορείας του Αλεξάνδρου Νικολούδη προϋποθέτει γνώσεις και παραστάσεις από έναν άλλο κόσμο. Και όμως, η συγγραφέας κατορθώνει, χωρίς εκλαϊκευτικές αβαρίες, να καταστήσει σαφή τα δεδομένα που υποστηρίζουν τους συσχετισμούς της προκειμένου να τους εκθέσει στην κρίση ακόμη και των αμήτων στην ιστορία της αρχιτεκτονικής. Το επίτευγμα αυτό, μάλιστα, θέτει και την ίδια υπό τον κίνδυνο να συναντήσει αντιρρήσεις, ίσως στρυφνές μέσα στην αφέλειά τους: οι πορείες Βενιζέλου και Νικολούδη είναι πράγματι παράλληλες ή μήπως αντίστροφες; Παράλληλες, απαντά η συγγραφέας. Ωστόσο, η μετεξέλιξη του Ελευθερίου Βενιζέλου από τον ορμητικό και πρόσχαρο φιλελευθερισμό του 1910 μέχρι την πραγματιστική αντιμετώπιση των κρίσεων του 1930, δεν είναι παρά μια απεικόνιση

γενικότερων αντίστοιχων εξελίξεων στην ευρωπαϊκή πολιτική θεωρία και πράξη, οι οποίες γέννησαν, με τοκετό φυσιολογικό ή μη, το μεταπολεμικό δημόσιο δίκαιο. Είναι εξ ίσου ευεξήγητη και μοιραία η μετεξέλιξη του Αλεξάνδρου Νικολούδη από τα κομψά σχέδια του 1910 μέχρι το πομπώδες θηρίον που κοσμεί το εξώφυλλο αυτού του τόμου; Είναι και εκείνος εξ ίσου επίκαιρος και προσαρμοσμένος, μέχρι τέλους, στις τάσεις και αναζητήσεις των εποχών που αλλάζουν; Οι θεσμικές θέσεις του Βενιζέλου, ακόμη και οι παλινωδίες του, βρίσκονταν πάντοτε σε επαφή με την απτή πραγματικότητα του πεδίου στο οποίο επιχειρούσε να τις εφαρμόσει. Θα μπορούσαν οι ιστορικοί της αρχιτεκτονικής να πουν το ίδιο για το Νικολούδη;

Τέλος, για να επιστρέψουμε στο αρχικό οξύμωρο: μελετώντας έναν αρχιτέκτονα, έναν πολιτικό ή κάθε άλλον δημιουργό, πόσο κεντρική σημασία είναι σωστό να επιφυλάσσεται σε μίαν ιδέα του έμμονη μεν αλλ' ανεκπλήρωτη; Πολύτιμα τα σχέδια των δικαστικών μεγάρων, ίσως όμως το μεγαλείο τους αποτέλεσε και τη θρυαλλίδα της ματαιώσής τους. Σύμφωνα με τον αφορισμό που αποδίδεται σε μια πραγματίστρια Βρετανίδα πολιτικό της εποχής μας, ο καλός Σαμαρείτης πέρασε στην ιστορία όχι επειδή είχε αγαθοεργές προθέσεις, αλλ' επειδή είχε τα χρήματα να τις υλοποιήσει. Στην προκειμένη περίπτωση, η αρχιτεκτονική του ελληνικού φιλελευθερισμού είχε μεν πολλές λαμπρές ιδέες, φαίνεται όμως ότι δεν μπόρεσε να τις προσαρμόσει όλες στα άτεγκτα δημοσιονομικά μέτρα. Σε κάποιες άλλες κρίσιμες περιόδους της νεώτερης ελληνικής ιστορίας, η «πολιτική αρχιτεκτονική» στάθηκε περισσότερο τυχερή: αν το επίτευγμα της κ. Κωτσάκη βρει συνεχιστές, ίσως κάποτε μπορέσουμε να δούμε, από τις περιόδους εκείνες, κάποια εξ ίσου γλαφυρά παραδείγματα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Απόστολος Γεωργιάδης, «Η συμβολή του Ελευθερίου Βενιζέλου στη διάπλαση του Αστικού Δικαίου», Ν. Κλαμαρή - Ν. Παπαδάκη (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα 2003, σ. 120-124.
- 2 Adrian von Buttlar, «Die Entwürfe Schinkels, Klenzes und Gärtners für das Athener Schloss 1834/1836», Α. Παπαγεωργίου-Βενετιά (επιμ.), *Η οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού*

κράτους, Οδυσσέας, Αθήνα 2002, σ. 261-276

- 3 Μιχάλης Τσαπόγας, «Η ανανέωση του δικαίου: επίσημο δίκαιο και τοπικά έθιμα 1833-1871», Β. Παναγιωτόπουλου (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τ. Δ', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 56-57.
- 4 *Εφημερίς της Βουλής των Ελλήνων / παράρτημα: Η κοινοβουλευτική ιστορία του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Τ. Α', Αθήνα 1936, σ. 8.
- 5 Νίκος Αλιβιζάτος, «Η αναθεώρηση του 1911 και ο θεσμικός εκσυγχρονισμός της χώρας», *Βουλή των Ελλήνων*, 30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975, Αθήνα 2004, σ. 77-82.
- 6 Νικόλαος Ν. Σαρίπολος, *Το κρητικό συνταγματικό δίκαιον εν συγκρίσει προς το ημέτερον και τα των ξένων κρατών*, Τυπογραφία Ραφτάνη-Παπαγεωργίου, Αθήνα 1902, σ. 38-39.
- 7 Συνεδρίαση της 25.2.1899: *Στενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών*, Χανιά 1902, σ. 158.
- 8 Αλέξανδρος Σβώλος, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος*, Αθήνα 1933, ανατύπωση Α. Σβώλος, *Προβλήματα του έθνους και της δημοκρατίας*, Τ. Α', Στοχαστής, Αθήνα 1972, σ. 95-124.
- 9 Hans Kelsen, *Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer*, Τ. 3, De Gruyter, Βερολίνο 1927, σ. 54.
- 10 Δημήτρης Φιλιππίδης, «Εκσυγχρονισμός στην αρχιτεκτονική και πολεοδομία του μεσοπολέμου», Γ. Μαυρογορδάτου-Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 142.